

**RESPUBLIKAMIZDA ALKOGOL VA TAMAKI MAHSULOTLARI ISHLAB
CHIQUARUVCHILARNI NAZORAT QILISH MASALALARI**

Radjabov Xushvakt Jamshedovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada aksiz to‘lanadigan soliqlar aksiz to‘lanadigan mahsulotlar narxiga kiritiladi va shu tariqa yakuniy iste‘molchilarga o‘tkaziladi. Shu bilan birga, O‘zbekistonda alkogol va tamaki mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish bo‘yicha olib borilgan tahlillar haqida umumiy ma‘lumot berilgan. Tadqiqot bozor dinamikasi, me‘yoriy-huquqiy bazalar, sanoat ishtirokchilari va ushbu ikki sektorga ta‘sir qiluvchi ijtimoiy-iqtisodiy omillarni har tomonlama tekshirishni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: egri soliqlar, aksiz solig‘i, aksizosti mahsulotlar, qiyinchiliklar, samarasizlik, muvofiqlik, daromadlarni optimallashtirish, tartibga solish natijalari, soliqlar va soliqqa tortish, aksizosti tovarlarni soliqqa tortish amaliyoti.

Kirish. Mamlakatimizda aksiz solig‘i davlat daromadlarini shakllantirishda hamda ayrim tarmoqlarni tartibga solishda hal qiluvchi rolga ega hisoblanadi. Lekin, aksiz solig‘i bo‘yicha samarali ma‘muriyatchilikni ta‘minlash turli qiyinchiliklar tufayli murakkab hisoblanadi. Aksiz solig‘i ma‘muriyati tartibga solinadigan tarmoqlarga ta‘sirini hisobga olgan holda rioya etilishini nazorat qilish, adolatli yig‘ishni ta‘minlash va daromadlarni optimallashtirishni o‘z ichiga oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Aksiz solig‘i turli iqtisodiy rivojlanish bosqichlarida bo‘lgan qator davlatlarda bilvosita soliqqa tortishning samarali shakli sifatida e‘tirof etiladi.

M.V.Kashirining fikricha, aksiz solig‘i tizimi murakkab hisoblanadi. Aksiz solig‘i va alkogolli mahsulotlarning muomalasini nazorat qilish muammosi mavjud, chunki ularni sotish hajmi noqonuniy ishlab chiqarishni rivojlantirish ko‘lamiga to‘g‘ri keladi va katta miqdordagi mablag‘lar davlat byudjetidan tashqarida muomalada bo‘ladi. Muammoning yechimi alkogolli mahsulotlar ishlab chiqarishda nazoratni kuchaytirish va aksiz tizimida yetarli soliq solinadigan bazani yaratish uchun shart-sharoit yaratish bo‘lishi mumkin[1].

S.Delipalla tomonidan “aksiz solig‘i bilvosita soliqlarning tarkibiy qismlaridan biridir. 1976 yildagi Aksizlar to‘g‘risidagi qonunning 6-bo‘limida ko‘rsatilganidek, Malayziyaga va mahalliy ishlab chiqarilgan tovarlarga import qilinadigan aksiz solig‘i. Bu boj davlat iste‘moli yoki ijtimoiy muhandislik tendensiyasini o‘zgartirish mexanizmi sifatida ishlatiladi. Aksiz solig‘i to‘g‘risidagi aktda majburiy bo‘lgan tovarlarga spirtli ichimliklar, tamaki, sigaretalar, sigaretalar, to‘rt g‘ildirakli haydovchilar, ko‘p maqsadli transport vositalari va o‘yin kartalari kiradi” [2].

D.E.Giles, L.M Tedds tomonidan kontrabanda faoliyatini soliq organidan soliq to'lashdan bo'yin tovlash maqsadida amalga oshiriladigan qonuniy yoki noqonuniy, bozor yoki bozordan tashqari barcha operatsiyalar deb ta'riflagan. Bilvosita soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlash ko'pincha kontrabanda, ayniqsa bojxona tariflari bo'yicha jinoyatlar bilan bog'liq. Kontrabanda jinoyatlari yembargo, mahsulot sifati va kvotalar kabi pul va pul bo'lmagan daromadlarga ta'sir qiladi [3].

O. T.Hai va L. M. See tomonidan soliq to'lovlariga qasddan yoki qasddan jalb qilingan kompaniyalar, jismoniy shaxslar ishtirokidagi o'lchovlar bo'yicha duch kelgan qiyinchiliklar tufayli mos kelmaslik bo'yicha tadqiqot olib borishdi. Shu sababli, ushbu tadqiqotda asosiy e'tibor soliq to'lovchi sifatida import qiluvchilar o'rtasida aksiz solig'ini bajarmaslik hodisasi va omillariga qaratilgan[4].

Bundan tashqari, fransuz iqtisodchisi F.Demezson ta'kidlab o'tgan edi: "Aksizning birgina o'zi boshqa barcha soliq tushumlari va undan ham ko'proqni berishga qodirdir" [5].

L.V.Borovko fikricha, "hozirgi zamon soliq siyosatining istiqbolli yo'nalishi va konseptual aksiz solig'iga tortish amaliyotining ijtimoiy yo'naltirilgan modelini shakllantirish va uning samarali rivojlanishini ta'minlashdir" [6].

O.R.Tegetaeva fikricha, "aksiz solig'i egri soliq tarkibiga kirsada, hozirda uning asosiy ahamiyati aholi ijtimoiy iste'molining holati va istiqbolini baholash mezonidir" [7].

M.A.Troyanskaya va Yu.O.Nizamievalar ta'kidlashicha, "bilvosita soliqqa tortishning samarali shakli sifatida aksiz solig'idan iste'molni tartibga soluvchi va ishlab chiqarishni rag'batlantiruvchi vosita sifatida foydalanish imkoniyatlarini yaratish, ularning barqarorligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etayotir" [8].

Mazkur masalada bildirilgan fikrlarning tahlili alohida ta'kidlash joizki, mamlakatimizda olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlarida aksizosti tovarlarni soliqqa tortish amaliyoti hamda aksiz solig'i ma'muriyatchiligi mavzusi juda kam o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada aksiz solig'ini qiyosiy tahlil hamda induksiya va deduksiya baholash usullaridan foydalanildi. Qiyosiy usuldan foydalanilib, aksizosti tovarlarni soliqqa tortish amaliyotini samarali boshqarishda kreativ yondashuvlarning amaliy ahamiyatini yoritish bo'yicha ilmiy xulosalar berildi.

Tahlil va natijalar.

Bugungi kunda O'zbekistonda alkogol va tamaki mahsulotlari ishlab chiqarilishi hamda realizatsiya qilinishi tahlil qiladigan bo'lsak quydagilar ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Alkogol mahsulotlarini ishlab chiqarish va realizatsiya qilish faoliyati bilan shug'ullanayotgan sub'ektlar faoliyati ustidan nazoratni ta'minlash va davlat byudjetiga tegishli soliqlarni undirish bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Alkogol mahsulotlari bo'yicha aksiz solig'i tushumi va ta'sir etuvchi omillar tahlili.

2022 yil alkogol mahsulotlari bo'yicha aksiz solig'idan 1 813 mlrd.so'mlik prognoz

ko'rsatkichlari tasdiqlanib (2021 yilga nisbatan 1,2 baravarga ko'p), 1 sentyabr holatiga 816,8 mlrd.so'mi yoki 45 foizi ta'minlandi. O'tgan yilning mos davrida 794,5 mlrd.so'm yoki yillik prognoz ko'rsatkichning 51,4 foizi ta'minlangan. Kuz-qish oylarida alkogol mahsulotlariga talabning o'sishi hisobiga 2021 yil sentyabr-dekabr oylarida 621,6 mlrd.so'm (yillik prognozning 40,2 foizi) tushum ta'minlangan. Alkogol mahsulotlari uchun aksiz solig'i to'lovchilari soni 54 tani tashkil etib (shundan, 4 ta etil spirti ishlab chiqaruvchi), alkogol mahsulotini ishlab chiqaruvchi 50 ta korxonaning 36 tasida (72%) aksiz solig'i to'lovi o'tgan yilning mos davriga nisbatan 115,8 mlrd.so'mga yoki 21 foizga kamaygan.

Jumladan, "Sirdaryo vino" AJ 3,5 mlrd.so'mga (-100%), "Komsar" MChJ 7,1 mlrd.so'mga (-79%), "Xovrenko nomidagi Samarqand vino kombinati" AJ 6,1 mlrd.so'mga (-69%) va "Karvon" MChJ 5,3 mlrd.so'mga (-47%). Quyidagi omillar (7 ta) ta'siri yil boshidan 324,5 mlrd.so'mdan ortiq aksiz solig'i va 68,0 mlrd.so'm QQS hisoblanmasligiga olib kelgan:

Etil spirti va alkogol mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan 2022 yilda o'tgan yil mos davriga nisbatan 10 foiz kam mahsulot realizatsiya qilinganligi (2022 y. - 9,4 mln. dal, 2021 y. – 10.4 mln.dal) natijasida 119,2 mlrd.so'm aksiz solig'i hisoblanmasligiga olib kelgan. Xususan, o'tgan yilning mos davrida 44,8 ming dal spirtli ichimlik realizatsiya qilgan va jami 9,4 mlrd.so'm aksiz solig'i to'lagan 12 ta korxonada joriy yilda faoliyat ko'rsatmagan. Shundan, 1 ta korxonani ("Savb" MChJ) litsenziyasi bekor bo'lgan, 3 ta korxonada ("Orzu K" MChJ, "Yangiqo'rgon sharobi" MChJ, "Gallaorol nur" XK) litsenziyasi 6 oyga (1 oktyabrgacha) to'xtatilgan va 1 ta korxonaning ("Dacha" MChJ) aroq va likyor mahsulotini ishlab chiqarish uchun litsenziyasini bekor qilingan. Shuningdek, 2021 yilda 638,8 mlrd.so'm aksiz solig'i to'lagan, 29 ta korxonaning realizatsiya hajmi o'tgan yilga nisbatan 27 foizga kamayganligi (-1,6 mln.dal) hisobiga joriy yilda ular tomonidan 95,1 mlrd.so'm (-15%) kam aksiz solig'i to'langan. Shundan, 1 ta korxonani ("Komsar" MChJ) litsenziyasi barcha mahsulotlarga bekor bo'lgan, 1 ta korxonada ("Lazzat" MChJ) litsenziyasi 6 oyga (1 oktyabrgacha) to'xtatilgan va 1 ta korxonaning ("Sirdaryo vino" AJ) aroq mahsulotini ishlab chiqarish uchun litsenziyasi bekor qilingan.

Misol uchun: "Toshkentvino kombinati" AJ 439,8 ming dalga (-11,9 mlrd.so'm aksiz), "Farovon" MChJ 169,2 ming dalga (-5,1 mlrd.so'm), "Afsar Company LTD" MChJ 165,4 ming dalga (-14 mlrd.so'm) va "Far-Vab" MChJ QK 154,3 ming dalga (-20,3 mlrd.so'm) kamaygan. 2022 yilda 9 ta korxonada 1,7 mln.dal alkogol mahsulotlari realizatsiyasi qilinib, aynan ularda realizatsiya hajmi o'tgan yilga nisbatan 2 baravarga o'sgan va byudjetga 222,3 mlrd.so'm aksiz solig'i to'langan (2,3 baravarga ko'p).

Etil spirtini ishlab chiqaruvchilar tomonidan 2022 yilda 111,2 mln.tonna bug'doy xom ashyosi xarid qilinib, o'tgan yilning mos davriga (128,2 mln.tonna) nisbatan 16,9 mln.tonnaga (-13,2 foiz) kamaygan. O'tgan yilga nisbatan kam xarid qilingan xom ashyodan (bug'doy va etil spirti) ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan 546,7 ming dal etil spirti hamda 411,6 ming dal alkogol mahsulotlari bo'yicha

64,9 mlrd.so‘m aksiz solig‘i yo‘qotildi. Etil spirtini ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan 2022 yilda 3,5 mln.dal mahsulot realizatsiya qilinib, shundan 2,6 mln.dal (o‘tgan yilga nisbatan 511,9 ming dal kam) alkogol ishlab chiqaruvchilarga, qolgan 934,8 ming dal (o‘tgan yili 587,5 ming dal) 593 ta boshqa ishlab chiqaruvchilarga realizatsiya qilingan.

“Andijon biokimyoviy zavodi” AJ tomonidan o‘tgan yilning mos davriga nisbatan alkogol ishlab chiqaruvchilarga 271,9 ming dal kam (51 foiz), boshqa ishlab chiqaruvchilarga 293,9 ming dal ko‘p (2,8 baravarga oshgan) mahsulot realizatsiya qilingan. 2022 yilda 594,8 ming dal etil spirti (boshqa korxonalariga realizatsiya qilingan spirtning 64 foizi) 36 ta antiseptik va tibbiy spirt mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan xarid qilinib, ushbu korxonalar tomonidan tarkibida o‘rtacha 242,9 ming dal spirt mavjud bo‘lgan 70,4 mlrd.so‘mlik antiseptik va tibbiy spirt mahsulotlari realizatsiya qilinganligi aniqlandi. 2022 yil davomida 19 ta antiseptik va tibbiy spirt ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan 2021 yilga nisbatan 4 baravarga ko‘p ya‘ni, 485,1 ming dal spirt sotib olgan. Ushbu korxonalar tomonidan sotib olingan spirt hajmi hatto pandemiya davridagi xarididan (2020 yil) ham 5 baravarga yuqoriligi va tahlil natijasida aniqlangan boshqa faktlarga asosan, ushbu spirt mahsulotlari noqonuniy alkogol mahsulotlarini ishlab chiqarishga yo‘naltirayotganligiga shubha qilinmoqda. Ushbu korxonalariga mazkur sxema 50 mlrd.so‘mdan ortiq aksiz solig‘i to‘lamalik imkoniyatini bergan. Misol uchun: “Afrosiyobfarm” MChJ tomonidan joriy yilda 137,6 ming dal etil spirti (yil davomida xarid qilingan TMBIarning 95,4 foizi) xarid qilingan. Jamiyat tomonidan 8 oy davomida 20,8 mlrd.so‘mlik (jami realizatsiyaning 75,9 foizi) antiseptik va tibbiy spirt mahsulotlari realizatsiya qilingan. Jamiyat tomonidan Onlayn-NKT orqali 24,7 mlrd. so‘mlik mahsulotlar naqd pulga realizatsiya qilinganligi (272 ta chek), antiseptik mahsulotlar ishlab chiqarish uchun zaruriy xom ashyolar (glitserin, vodorod peroksidi, rang beruvchilar) xarid qilinmaganligi, tayyor mahsulotni qadoqlash uchun xarid qilingan flakonlar (50 ml) hamda realizatsiya qilingan mahsulot qadoqlari (200 ml) hajmidagi farq mavjudligi sababli, jamiyat tomonidan xarid qilingan 137,6 ming dal etil spirti keyinchalik alkogol mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarga naqd pul evaziga sotilayotgani shubha qilinmoqda (soliqdan qochish sxemasi ilova qilinadi). O‘tkazilgan o‘rganishlar, hisob-faktura va onlayn NKM cheklarida aks ettirilayotgan alkogol mahsulotlari narxi, haqiqatdagi bozor narxidan keskin farq qilayotganligini ko‘rsatdi. “Toshkentvino Kombinati” AJ tomonidan ishlab chiqilgan, bozor narxi o‘rtacha 50 ming so‘m bo‘lgan 0,5 litr hajmli “Royal Elite Gold 40%” arog‘i ishlab chiqaruvchidan yakuniy iste‘molchigacha realizatsiya qilinish zanjiri o‘rganib chiqildi. “Toshkentvino Kombinati” AJdan 30 ta ulgurji savdo korxonalariga 470,6 ming dona mahsulot 16,9 mlrd.so‘mga (o‘rtacha 35,9 ming so‘m), ulgurji korxonalar tomonidan 443,6 ming dona mahsulot 16,0 mlrd.so‘mga realizatsiya qilingan (o‘rtacha 36,1 ming so‘m). Chakana savdo korxonalar tomonidan esa, yakuniy iste‘molchilarga onlayn-NKT orqali 16,7 mlrd.so‘mga (o‘rtacha 38,6 ming

so‘m) sotilgan.

Shuningdek, tahlil natijasida ishlab chiqaruvchi tomonidan realizatsiya qilingan narxdan ham arzonroq narxda 227,0 ming dona mahsulot 5,4 mlrd.so‘mga (o‘rtacha 23,6 ming so‘mdan) onlayn-NKT orqali iste‘molchilarga realizatsiya qilinganligi aniqlandi. Masalan: “Toshkentvino Kombinati” AJ tomonidan ulgurji savdo korxonasi 35,4 ming so‘mdan va ushbu ulgurji korxonasi ustama qo‘ymagan holda shu narxda “Hilola” MChJga (chakana savdo korxonasi), va “Hilola” MChJning yakuniy iste‘molchiga 38 ming so‘mdan realizatsiya qilingan. Bundan tashqari, 9 ta alkogol ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan 346,6 mingta 2,4 mlrd.so‘mlik alkogol mahsulotlari belgilangan realizatsiya qilishning minimal qiymatidan ham 840,7 mln.so‘mga past narxda realizatsiya qilingan.

Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 21 fevraldagi VMQ 80-son qaroriga asosan mazkur sub’ektlarga nisbatan, minimal narxlaridan past narxlarda sotilgan qiymatning 20 foizi miqdorida, biroq BHMning 100 baravaridan kam bo‘lmagan miqdorda moliyaviy sanksiyalar qo‘llanilishi belgilab qo‘yilgan. Shu sababdan, belgilangan qiymatdan past narxda realizatsiya qilingan 9 ta korxonaga nisbatan jami 453,1 mln.so‘m moliyaviy sanksiya qo‘llash lozim. Alkogol mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan rasmiylashtirilgan elektron hisobvara-fakturalarda aksiz solig‘i aks etmaslik yoki kamaytirib ko‘rsatish natijasida 90,4 mlrd.so‘m aksiz va 68,0 mlrd.so‘m qo‘shilgan qiymat solig‘i hisoblanmasdan qolganligi aniqlandi. 2022 yil 1 yanvardan boshlab raqamli markirovkalangan mahsulotlar chakana savdosini amalga oshiruvchi tadbirkorlik sub’ektlari uchun onlayn NKM va virtual kassaga ulangan, shtrix-kodlar va raqamli markirovka kodlarini to‘g‘ri o‘qishni va aniqlashni ta‘minlovchi maxsus qurilmalardan majburiy foydalanish talabi o‘rnatilgan (04.10.2021 yildagi PQ-5252-son).

Bugungi kunda alkogol mahsulotlari savdosi bilan shug‘ullanuvchi korxonalarining 6 991 ta savdo shaxobchalari maxsus qurilmalar (2D-skaner) bilan to‘liq jihozlangan bo‘lsada, markirovkalangan mahsulotlar realizatsiyasida maxsus qurilmalarda o‘tkazilmaslik holatlari mavjud. Misol uchun, 2022yilda ulgurji korxonalar tomonidan maxsus qurilmada aks ettirgan holda chakana savdo korxonalariga 56,0 mln.dona alkogol mahsulotlari yetkazilgan bo‘lsa, chakana savdo korxonalaridan ushbu mahsulotlarning atigi 5 foizi yoki 2,9 mln.donasi maxsus qurilmalarda o‘tkazilganligi ma‘lum bo‘ldi. Alkogol mahsulotlarni chakana savdosi bilan shug‘ullanuvchi korxonalar tahlil qilinganda, joriy yilning yanvar-avgust oylarida 6 526 ta (ruxsatnomasi mavjud) korxonalar tomonidan 2 826,3 mlrd.so‘mlik alkogol mahsulotlari realizatsiya qilinib, o‘tgan yilning mos davriga nisbatan savdo 2,2 baravarga (1 286,8 mlrd.so‘m) oshgan. Shuningdek, ruxsatnomasi mavjud bo‘lmagan 1 079 ta korxonalar 41,4 mlrd.so‘mlik alkogol mahsulotlarini noqonuniy savdosi bilan shug‘ullangan. Buning natijasida bir oyda o‘rtacha 915 mln.so‘mlik yig‘im

byudjetga undirilmasdan qolinmoqda.

Alkohol mahsulotlarini noqonuniy ishlab chiqarish va sotilishi holatlari tahlil qilinganda Davlat soliq xizmati organida alkohol mahsulotlarini ishlab chiqarish hamda uning realizatsiyasida savdo qoidalariga rioya etish yuzasidan nazorat tadbirlarini o'tkazish, savdo qoidalari buzilganlik holati bo'yicha jarima qo'llash, noqonuniy (qalbaki) alkohol mahsulotlarini olib qo'yish, mavjud litsenziyani bekor qilish yuzasidan tegishli agentlikka murojaat qilish vakolati mavjud. 2022 yilda o'tkazilgan nazorat tadbirlarida sotuvdagi 377,2 mln.so'mlik 8 559 litr qalbaki aksiz marka bilan markalangan spirtli ichimliklar, 3,6 mln.so'mlik 115 litr eski namunadagi aksiz marka bilan markalangan spirtli ichimliklar, 7,7 mln.so'mlik 223 litr markirovkalanmagan spirtli ichimliklar va 284,9 mln.so'mlik 37 100 litr noqonuniy ishlab chiqarilgan spirt mahsuloti olib qo'yilgan. Xususan, Farg'ona viloyatida 4 753 litr (227,2 mlrd.so'm), Surxondaryo viloyatida 1 510 litr (67,8 mlrd.so'm), Toshkent viloyatida 1 693 litr (48,7 mlrd.so'm), Xorazm viloyatida 718 litr (35,8 mlrd.so'm) va Toshkent shahrida 223 litr (9,1 mlrd.so'm) markirovkalanmagan hamda qalbaki yoki eski namunadagi aksiz markali alkohol mahsulotlar olib qo'yilgan. Qolgan hududlarda o'tkazilgan tekshiruvlarda bunday holatlar aniqlanmagan. Misol uchun, "Shirin suv savdo" MChJning Toshkent viloyatida joylashgan omborida 9 308 dona qalbaki aksiz markali va 55 dona markirovkalanmagan, shuningdek Toshkent shahridagi omborida 98 dona eski aksiz markali va markirovkalanmagan alkohol mahsulotlari borligi aniqlangan.

Qalbaki aksiz markali alkohol mahsulotlaridagi raqamli markirovka kodlari tekshirilganda "Xovrenko nomidagi Samarqand vino kombinati" AJda ishlab chiqarilganligi ma'lum bo'lgan (aniqlangan holatlar yuzasidan Agentlikka tegishli chora ko'rish yuzasidan murojaat xati yuborilgan). Shuningdek, alkohol mahsulotlarining ulgurji va chakana savdosi faoliyati bilan shug'ullanayotgan 12 ta sub'ektlarda o'tkazilgan sayyor soliq tekshiruvlarida 23,5 mlrd.so'mlik alkohol mahsulotlari qoldig'i kamomadi, 1,1 mlrd.so'mlik alkohol mahsulotlar kirim hujjatlarisiz saqlanayotgani aniqlangan. Bundan tashqari alkohol mahsulotlarining chakana savdosi bilan shug'ullanuvchi 7 069 ta savdo shaxobchalarining 2 743 tasida (39 %) chek bermaslik holati yuzasidan tekshiruvlar o'tkazilib, 22,9 mlrd.so'm jarima qo'llanilgan. Hududlar kesimida eng yuqori ko'rsatkich Toshkent shahrida – 655 ta, Toshkent viloyatida 344 ta hamda Samarqand viloyatida 265 ta shaxobchada chek bermaslik holatlari aniqlangan.

Jahon Sog'liqni saqlash tashkiloti hisobotiga ko'ra O'zbekistonda:

- tamaki mahsuloti narxida aksiz solig'i ulushi - 56,3 foiz (Rossiya – 56,1%, Qozog'iston – 55,7%, Belarus – 55,6%, Qirg'iziston – 52,9%, Armaniston – 44,2%).

- katta yoshdagi aholi ichida chekuvchilar ulushi – 9 foiz (Turkmaniston – 4%, Qozog'iston – 16%, Qirg'iziston – 22%, Belarus – 23%,

Armaniston – 25%, Rossiya - 27%). Tarkibida nikotin bo‘lgan nosigaret mahsulotlar (elektron sigaret, kalyan, tamaki, snyus-nikpek kabi mahsulotlar) ommaviylashuvi an’anaviy tamaki mahsulotlari chekuvchilari soniga ta’sir ko‘rsatmoqda. Ma’lumot uchun: So‘nggi 5 yilda nosigaret nikotinli mahsulot importining umumiy qiymati 34,3 baravar (2017 y. - 218,6 ming doll.dan, 2021 y. - 7 491,7 ming doll.), hajmi 9 baravar (2017 y. - 32,6 ming kg dan, 2021 y. - 291,4 ming kg) oshdi.

O‘zbekistonning fiskal tizimida hal qiluvchi o‘rin tutadi va davlat daromadlariga sezilarli hissa qo‘shadi. Biroq, aksiz solig‘ini ma’muriyatchiligining samaradorligi rioya etilishini ta’minlash, soliq to‘lashdan bo‘yin tovlashni minimallashtirish va daromadlarni maksimal darajada yig‘ish uchun juda muhimdir. O‘zbekistondagi amaldagi aksiz solig‘i tizimi murakkablik, ijro bo‘yicha bo‘shliqlar va rivojlanayotgan iqtisodiy manzara kabi omillardan kelib chiqadigan muammolarga duch kelmoqda. Aksiz solig‘i qoidalarini soddalashtirish, ilg‘or monitoring texnologiyalari orqali majburlov choralarini kuchaytirish va transchegaraviy soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash holatlarini bartaraf etishda xalqaro hamkorlikni rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, hujjat biznes va jismoniy shaxslar o‘rtasida xabardorlikni oshirish va soliqqa rioya qilish madaniyatini oshirish uchun shaffof hisobot mexanizmlari va tashabbuslarini amalga oshirishni talab etadi.

Jaxon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) va AQSh Markaziy razvedka boshqarmasining 189 mamlakatni qamrab olgan hisob-kitoblariga ko‘ra, 2023 yilda dunyo bo‘yicha aholi jon boshiga o‘rtacha alkogol iste’moli yiliga 6,4 litr toza spirtni tashkil qiladi. Spirtli ichimliklarni eng ko‘p iste’mol qilish bo‘yicha peshqadam davlatlar qatoriga Belarus - 17,5 litr, Moldova - 16,8, Litva - 15,4 va Rossiya - 15,1 litr kiritilgan. Sobiq Ittifoq hududida: Gruziya - 7,45, Qirg‘iziston - 4,02, Armaniston - 3,77, Qozog‘iston - 3,73, Turkmaniston - 2,88, O‘zbekiston - 2,45, Ozarbayjonda - 0,8 litr sof etil spirti iste’mol qilinadi. IWSR tahlilchilarining prognoziga ko‘ra, 2023 yilda jahon alkogol bozori o‘shishni ko‘rsatib, jahon iqtisodiyotiga 21,6 mlrd.dollardan ortiq daromad keltiradi. Kelgusi yillarda o‘shishning asosiy omillari Hindiston, Meksika, Braziliya, AQSh va Xitoy davlatlarida prognoz qilingan. 2022 yildan 2027 yilgacha bo‘lgan davrda o‘shish sur‘ati past - yiliga o‘rtacha 1 foizga yaqin bo‘lishi kutilmoqda.

Nolegal alkogolli mahsulotlar bozorining hajmi¹

Mavjud ekspert hisob-kitoblarga ko‘ra, jahon alkogol bozorining 26 % nolegal alkogoldan iborat bo‘lib, bu 40 mln. gektalitrndan ortiq, shu jumladan Yevropa Ittifoqida bu ko‘rsatkich 13 %, Qozog‘istonda 30 % va Rossiyada 27 %ni tashkil etadi. Bu esa, alkogolli mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi korxonalariga yetkazib berilayotgan etil spirti to‘liq hajmda kirim qilinmayotganligi, aksiz solig‘i yetarli darajda o‘ndirilmaganligi, shuningdek ichki bozorga “kontrafakt” mahsulotlarning

¹ (<https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-rynka-alkogolnoy-produktsii>).

chiqarilganligi va aholi salomatligiga jiddiy zarar yetkazilmishi xulosa qilinmoqda. Ushbu masala yechimi o'rganilgan jarayonida, rivojlangan davlatlarda ishlab chiqarish korxonalariga yuqori likvidli xom-ashyoni yetkazib berishda masofaviy nazorat tizimlari joriy etilganligi ma'lum bo'ldi.

Misol uchun, Rossiya Federatsiyasida Rosalkogolinspeksiya tomonidan etil spirtini tashish qoidalari tasdiqlangan bo'lib, unga muvofiq 2012 yildan boshlab etil spirtini tashuvchi transport vositalari GPS-navigatsiya tizimi va mahsulot hajmini ko'rsatib turuvchi maxsus qo'rilma bilan jihozlangan bo'lishi lozim. Bundan tashqari elektron hisob varak fakturalar va yuk transport xatlari tizimi integratsiya qilingan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 23 iyuldagi 6033-sonli farmoniga asosan, ushbu yo'nalishlarda ishlar olib borilishi belgilangan bo'lib, bugungi kungacha bironta tadbir amalga oshirilmagani ko'zatilmoqda.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, O'zbekistonda aksiz solig'i tizimi mamlakat fiskal tuzilmasining muhim tarkibiy qismi bo'lib, muhim davlat xizmatlari uchun daromad olishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Biroq, joriy aksiz solig'i ma'muriyatidagi muammolar nazorat choralari takomillashtirish va umumiy samaradorlikni oshirish uchun strategik va kompleks yondashuvni talab qiladi. O'zbekistonda aksiz solig'i ma'muriyatchiligining tahlili takomillashtirilishi kerak bo'lgan bir qancha muhim yo'nalishlarni ochib beradi. Birinchidan, amaldagi soliq qoidalarining murakkabligi rioya qilish uchun jiddiy to'siq bo'ladi. Ushbu qoidalarni soddalashtirish jarayonlarni soddalashtirishi mumkin, bu esa korxonalar va jismoniy shaxslarning soliq majburiyatlarini tushunish va ularga rioya qilishlarini osonlashtiradi. Majburiy kamchiliklar yana bir qiyinchilikni anglatadi. Ma'lumotlar tahlili va raqamli vositalar kabi ilg'or monitoring texnologiyalarini joriy etish soliq organlarining soliq to'lashdan bo'yin tovlashni aniqlash va oldini olish imkoniyatlarini sezilarli darajada kuchaytirishi mumkin. Bundan tashqari, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish transchegaraviy soliq to'lashdan bo'yin tovlash holatlarini bartaraf etish va yanada mustahkam me'yoriy-huquqiy bazani yaratish uchun muhim ahamiyatga ega. Shaffof hisobot mexanizmlari va xabardorlik kampaniyalari soliq to'lovchilarda soliqqa rioya qilish madaniyatini oshirishga yordam beradi. Shaffoflikni rag'batlantirish va aholini soliq to'lovlarining afzalliklari to'g'risida xabardor qilish orqali hukumat soliq to'lovchilar va soliq organlari o'rtasida ishonch va hamkorlikni mustahkamlaydi.

Xulosa va takliflar:

Yuqoridagilarni inobatga olib, ushbu yo'nalishda xufiyona iqtisodiyotni qisqartirish, soliq bazani kengaytirish va byudjetga qo'shimcha soliq tushumlarini oshirish maqsadida:

O'zbekiston sharoitida ishlab chiqaruvchi korxonalariga mahsus yetkazib beruvchi, shu jumladan iste'mol va texnik etil spirti hamda neft mahsulotlarini tashuvchi avtotransport vositalarini avtomatlashtirilgan kuzatish tizimi va hajmini

hisobga olish moslamalari bilan jihozlash yuzasidan tartiblarni keng joriy qilinishini hamda masofaviy nazorat tizimini o'rnatish va xom-ashyoni yetkazib berishda elektron hisobvara-q-fakturalar asosida yuk transport xatlarini majburiy ravishda rasmiylashtirish tizimini joriy qilish yuzasidan chora tadbirlar yo'lga kuyildi.

Адабиётлар/Литература/Reference:

1.Каширина, М. В. Проблемы уплаты акцизов на алкогольную продукцию в России / М. В. Каширина, Б. Б. Ташполатова // Московский экономический журнал. - 2017. - № 5. - С. 32.

2.Delipalla, S. (2009). Commodity tax structure and informal activity. Bulletin of Economic Research, 61(3), 283-294.

3.Giles, D. E., Tedds, L. M., & Werkneh, G. (2002). The Canadian underground and measured economies: Granger causality results. Applied Economics, 34(18), 2347-2352.

4.Hai, O. T., & See, L. M. (2011a). Behavioral intention of tax non-compliance among sole-proprietors in Malaysia. International Journal of Business and Social Science, 2(6), 142-152.

5.Джамалов Х.Н., Уразметов Ж.М. Задачи анализа финансово-хозяйственно-цифровой деятельности в новой системе финансового менеджмента. // Иқтисодиёт ва таълим, 2021. № 3, с. 96-103.

6.Боровко Л.В. Формирование социально-ориентированной модели акцизного налогообложения и эффективность её развития. // Проблемы экономики и юридической практики, 2012, № 6, с. 71-75.

7.Тегетаева О.Р. К проблемам реформы акцизного налогообложения. // Налоговый менеджмент. 2016. № 6. С. 23-27.

8.Троянская М.А., Низамиева Ю.О. Совершенствование акцизного налогообложения как инструмента налогового регулирования. // Бизнес в законе, 2013, № 8, с. 121.

9. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси- Тошкент: Фафур Гулом нашриёт уйи 2020.- 640 б.

10.Ўзбекистон Республикаси солиқ қўмитаси маълумотлари. www.soliq.uz.